

„TANÚ VAGY, NEM MEHETSZ EL”

Szabó Magda emlékére

Ki volt nekem Szabó Magda? A rokonom – de sok idő telt el, amíg ő is azzá fogadott. Gyermekkoromban naiv büszkeséggel azt reméltem, hogy akár a lányának is hihetnek, mivel őt ugyanúgy hívják, mint édesanyámat. És borzasztóan tetszett, ahogy – mint az OKÚT-ban megírta – kisgyermekként úgy róttá le tisztelétét Arany balladáit előtt, hogy legkedvesebb madaras-szilvás lehúzósképét ragasztotta rá a díszkiadás moarélapjára. Most is az ujjamban érzem ennek a gesztusnak a testi mivoltát: az áhítatos gyermek áldozatot hoz – a naivitását, a szellemi szüzességét ajánlja fel a mindent megváltoztató versélményért –, de a vékony hártján át ugyanakkor bele is simogatja magát a könyvbe mint tárgyba és szellemiségbe. Ahogy a hívők a szenteket, ő is a csupasz bőrrel érinti a klasszikusokat, átengedve és elkötelezve magát a nagyságból áradó delejes erőnek. *„Kell, hogy egy ponton, egy bizonyos ponton ne csak munkatársa, de áldozata is legyek az alkotónak, hogy eldőljek előtte, mert eltalált, és úgy pusztuljak bele az általa kapott élménybe, hogy ne is sejtsem egész világosan, mi hát a fegyvere.”*

Igy tettek velem az ő írásai is: lefegyvereztek. A versei legkivált. A SZILFÁN HALAT című kötet első kiadását egyetemistaként antikváriumban szereztem be, nem éppen könnyen, és ahogy kinyitottam, rögtön tudtam, hogy ezt a hangot akartam megtalálni megint: kemény, kétségbeesett, szenvedélyes, és olyan erőt sugároz, amelyet csakis ez a generáció s elsősorban persze Nemes Nagy Ágnes párhuzamos univerzuma tud. *„Nehézkedés, ész, ösztönök: / az élő elfogad”* – ezt írja Szabó Magda, de közben csak úgy ordít a verseiről, hogy nem tudja elfogadni azt, amit nem lehet. Figyel és lázad, ír és figyel, jelet hagy, hogy mások se tudjanak csak úgy, önként és dalolva elfogadni semmit. Belső szabadságra tanít, és nemcsak holmi világi rendszerek, de a világ rendjének ellenében is. Mert ő csak látszólag tagozódott be hagyományba, népbé, sikerbe, emberi kapcsolatokba: a nézése mindig a régi maradt, és az is, ahogy – akár a levonókép-ragasztás pillanatában – a lány önátadás jelképes gesztusaiban is megmaradt kemény és okos önmagának. Tudta, mit vállalt: a nyitott szem bátorságát, az aktív, a világot nem elfogadó, hanem saját tükörrendszeréből visszavezetve ismét szétsugárzó nézést. Illúziótlanságát jól mutatja, ahogy egy képzeletbeli fiatal írőhoz szól: *„mesterséged csapda, soha nem lesz egy gyanú nélküli másodperced, az agyadba szerelt kamerát ki nem kapcsolja senki, amíg élsz, te magad sem tudod megállítani. Még csókolózni sem úgy fogsz, mint más, aki nem kapta meg az alkotás képességét, míg ölelkezel, egyszerre kétféle is figyelsz, aztán fogod a pillanatot, és beteszéd emlékezeted jégládájába, utólagos felhasználás érdekében”*. És nemcsak erről a rettenetes, hideg kameráról beszél itt, de arról is, hogy ezt a fájdalmas objektivitást magunkkal szemben sem szabad elveszítenünk. Fontos, nagyon fontos nekem, hogy ő, aki annyira magabiztosnak tetszett, soha nem szűnt meg kételkedni.

Ültem egyszer mellette Hollandiában egy felolvasáson, 2004 őszén; lenyűgöző természetességgel társalkodott többféle nyelven, a lábát lógázta a széken, mint egy kislány, mosolygott, csevegett és ragyogott – igazi volt, de közben még-

sem tűnt azonosnak önmagával: nem is tudom, milyen titkos hullámhosszon, de magányt sugárzott, különleges és magába zárt egyediséget. A látszólag könnyedén kezelt szeretetvágy mellett, amit a feléje áradó figyelem sem tudott csillapítani, talán mégis a függetlensége volt a legjobban érezhető, az, hogy ő most nemcsak láttatja magát, de titokban néz is, jeges tudatossággal rögzít, és közben még befele is figyel. Biztos vagyok benne, hogy nem az érdekelte, ami körülötte történik. Alig várta, hogy végre leülhessen írni.

Egyik írásában nagy titkot árult el az édesanyjáról, akit ő mindenkinél jobban ismert és szeretett. Szabó Magda, az író, megosztotta az olvasókkal egyik legsebezőbb emlékét – azt, hogy az anyja a halálos ágyán azt mondta neki: „Annyi titkom van.” Ezt éreztem róla én is mindig, bár személyesen mindösszesen háromszor találkoztam vele. Először csak karon ülő fiacskámnak mutattam meg messziről, mint irodalmi nagyságot, aztán sokáig néztem, hogyan vonul le, nyolcvanöt évének méltóságával, minden segítséget visszautasítva, a Károlyi-palota lépcsősorán. Másodszor Hollandiában olvastunk fel együtt, aztán a Lator Lászlóval közös könyvbemutatón hallgattam dallamos hangját, figyeltem, hogyan ragadja magával a közönséget. (Egy csokor nárciszt vittem neki oda utána; belefúrta az arcát.) Negyedszerre a születésnap ünnepségén találkozhattam volna vele, ha nem lettem volna éppen fülig náthás – és most már nincs több mód, hogy lássam, hogy elámuljak nagy munkával kikalapált páncélján, amit a világgal szemben viselt csatákhoz öltött fel.

Soha nem merem akár csak szóval is illetni ezt az áthatolhatatlannak tetsző vértet: hiába leplezte csipke a vitézien kemény kézfogást, én bizony félttem, hisz tudtam az igazat, tudtam, hogy kivel állok szemben. Pedig ő egy pillanatra levetette a páncélt, és a legnagyobbak nagylelkűségével egyszer vaskesztyű nélkül nyújtott nekem kezét. Én mégis vonakodtam a csupasz bőrömmel érinteni a klasszikust: megakadályozott saját elfogódottságom. Egy levél, egy valódi falevél volt pályatársi fegyverletételének az oka, a csodafa aranyszínnel szegélyezett, csipkefinom levele, amit nyolcvanötödik születésnapjára küldtem, és ez őt az édesapja egyszerű, mégis varázslatos ajándékaira emlékeztette. Egy másik, finom falevelekkel ékített levelezőlappal válaszolt: lelkes és verses üdvözlésében azonmód keresztlánnyá fogadott; ő és Lator tanár úr egymástól függetlenül keresztelt el Tannának. Még most is fájó öröm olvasni, hogy eszerint Tanna-Tullia volnék, az „Újhold öregeinek titkon szült gyereke”, összepróbálta a versben a szót, Annamadga, Magdaanna, mintha az anyám lenne valóban, valaki, akire bizton rárimmelhetek, aki kérdez, akinek felelek, akitől én is kérdezhetek. Valódi szeretettel írt akkor, következetesen megtartva saját, máshol már kőbe vésett íróparancsolatát, miszerint bármilyen nehéz is, „*tanulj a klasszikusoktól alkotói bátorságot és jellemet, segítsd az utánad következő nemzedéket*”.

Tudta, hogy mit tesz (mindig reflektált, mindig), sőt meg is írta: „*most én lépek feléd, becsüld meg, ritka lépés*”. Igen, ott, akkor mégiscsak lépnem kellett volna nekem is, nem visszalépni, hiszen meg is kérdezte, hogy „*Felelsz-e, szólsz-e, Tanna?*” Akkor kellett volna menni, lenni, adni, venni, eldölni előtte, nem csak suta leveleket írni, még telefonálni se merni, várni – igen, tennem kellett volna valamit, de ezt meg az én páncélzatom nehézkedése akadályozta meg. Csak csörömpöltem nagy búsán magamban, nem merem belépni a sorompók közé, ahova szólított-hívott elegáns, lovagi küzdelemre, oda a porondra, ahol már csak néhány

nyadmagával állt – nem tudhattam akkor, hogy így lesz a nehezebb, hogy most vihetem ezt a rám kívülről nehéz vasat, fényes kard helyett a tehetetlenségem rozsdás terhét. Nem először és nem utoljára tettem így: kezet nyújtottak, én rémülten hátraléptem, és most éget a le nem vett, éget a fel nem vett kesztyű.

Persze aztán ő is visszalépett, vagy inkább csak elfordult, kedves, verses-rajzos levelezőlapokon tudatta, hogy majd ő keres, majd ő hív – „*Kérlek, légy türelemmel*” –, nem hívott, tudtam is, hogy nem fog, mert a megkésve, de akkor aztán teljes lendülettel támadó világhír szele forgatta szédülésig, olyan sebességgel, hogy már az íráshoz sem tudott hozzájutni, bejutni a forgószelel csendes centrumába, én pedig a gyermeki és keresztlányi szeretet klasszikus szerepében (pedig a szeretet dehogyan szerep, csak a gesztus, de az szinte mindig!) az elmulasztott kilencvenedik születésnapra fotót, verset, magam válogatta kövecskét küldtem, és hozzácsaptam a kötetemet is, éppen a szeretteink elvesztésének félelméből eredt ELHAGY-OT, amit csak babonából nem küldtem el addig, mert immár ő a negyedik, akihez hasonló okokból már nem jutnak el a könyveim. A postások szorgalmasan el is vitték a régi Júlia utcai címre (gondosan ráírtam: Szabó Magda, író), aztán látszott a boríték sokszínű felírásain és felülírásain, hogy a postán dolgozó olvasók meg is próbálták eljuttatni hozzá, próbálták kinyomozni, hol lakhat most, de végül is a könyv visszajött, vissza hozzám. Soha nem volt ilyen kósúlyú kötetem, benne a szokásosan suta dedikációval meg a Tannával. Ez lesz most már a felolvasópéldányom, a meg nem érintés könyve, amelyre senki nem fog madarat és szilvát applikálni, és ami soha nem lehetett az övé, és nem is lehet olyan, mint az ő könyvei, de legalább benne van egy vers, az ÖRÖKSÉG, amely előtte is tiszteleg: a tanulás verse („*Tanuld meg a szakmát. Egyáltalán: tanulj meg minden megtanulhatót*”, adta volt parancsba ő) és az ősök verse, akik közé most már ő is tartozik. (Erre is volt válasza: „*hogy síromhoz úgy jártok, mint a kútra /... nem vígasztal*” – írta keserűen.) „*Micsoda árvaság, hogy senki sincs, / ki hallgatná szavam*” – ezt üzenté az utódoknak. Nekem, elkésett rokonának, most már nem maradt más, mint hogy hallgassak, hogy odahallgassak rá újra meg újra.

Legalább szólt hozzám, legalább láthattam. Így láttam, ilyennek láttam. Nyitott szem volt, tanú volt, elment. És annyi titka volt, amit sohasem fogok megtudni.

Szabó T. Anna

NEKROLÓG HELYETT NÉHÁNY SZÓ, AZ Ő SZAVAI

Aznap este, hogy meghalt Szabó Magda, előkerestem a hozzám írt leveleit, emlékezni akartam, közel akartam érezni magamhoz. Vastag köteget olvashattam: több mint ötvenéves ismeretségünk alatt sűrűn leveleztünk, jobbára a munkájával kapcsolatos, mesterségbeli kérdésekről – szerkesztője voltam a Szépirodalmi Könyvkiadónál, az maradtam a *Holminál* –, de olykor személyes vonatkozásokról is írt, barátokról, élőkről és halottakról, emlékekről, betegségről, utazásokról, nagy ritkán még politikáról is. Ha majd összegyűjtve kiadják látszólag laza csuklómozdulattal odavetett, valójában írói tudással (vagy inkább ösztönnel) formált leveleit, alapos jegyzetekkel kiegészítve, ahogyan a klasszikusokat szokás, nemcsak Szabó Magda-adalékként, hanem gazdag irodalomtörténeti, kortörténeti forrásként is olvashatja a gyűjteményt az utókor.

A *Holminak* sűrűn publikáló munkatársa volt. Folyóiratunkban jelent meg több nagyszerű *színeképelemzése*, esszék Vörösmartyról, Babitsról, *analyse de texte*-ek Szép Ernő verseiről (háromról is), s jóllehet Gyulai csökött konzervativizmusát másutt élesen bírálta, főhajtással tisztelgett a SZÜRETEM remeklése előtt. Filológusi akribia, költői érzékenység és ötletgazdagság hibátlan egysége jellemezte ezeket az esszéket, mint a nagy elődök tanulmányait. Érzékletes és árnyalt portrékkal búcsúztatta kortársait, Mátyás Ivánt, Mészöly Miklóst.

1997 és 1999 között öt novelláját is közölhettük. Akkor sem értettem, ma sem értem, hogy miért csak az olvasók figyeltek fel rájuk – azok igen –, a kritikusok figyelmét, úgy látszik, túlságosan lekötötték a stílusváltás örvénylései és a gyakran változó divatok. Nekünk adta a készülő FÜR ELISE kulcsfejezetét, A TRIANONI ÁRVÁ-t, majd a regény második kötetének első fejezetét is, a hősnő bécsi utazásának történetét; amikor néhány hónapja beszéltem vele, és kértem a folytatást, azt mondta: tornyosulnak a jegyzetek, a fejében már kész van, hamarosan lediktálja vagy leírja. Most már a hagyatékban kell keresni azt, ami elkészült belőle.

Búcsúzásképpen az ő szavaival, néhány levéltöredékével idézem meg a gondolatjárását, komolyságát, felelősségét, ahogyan a világot és abban a maga munkáját látta, a játékosságát, a humorát. – Magyarázatot csak ott tettem az idézetek mögé, ahol feltétlenül szükségesnek látszott.

1992. július 31. – „*Drága Pali, kezdetben volt a festés-mázolás, amely olyan volt, mint Pompeji végnapjai, két összetolt székben aludtam (?) és eltűnt a postám a romok alatt. Mire meggleltem, utaznom kellett Debrecenbe, ahol életem helyszíneinek archívfilmjét csinálta a TV, ők azt mondják, jeles születésnapomra tekintettel, én etruszkul mosolygok, mert jobban tudom. Így mindjárt együtt lesz a tedeum meg a rekviem, nem kell külön költeni.*

A levelének nagyon örültem, mindig sokat számított minden dicsérete, minden kifogása, meglepődnek, ha felsorolnám, hányszor fogta meg egy-egy mondat formálásakor a kezemet valami egykori megjegyzése. Nyilván nem tőlem hallja először, hogy a Holmiban megjelenni rang, természetes, hogy boldogan leszek alkalmi munkatársuk. Ha rám bíz-

zák, miről írjak, nekem általában mindig vannak vágyaim (nem értem, miért dobja Gyulai szemétkosárba a Vörösmarty-eposztöredékeket, azaz értem, szegénynek minden rossz volt, amit extrémnek érzékelt, azt hiszem, ilyenkor azt mondta magában, ilyesmit írni mégiscsak illetlenség), van, ami talán érdekesnek bizonyul, de attól sem zárkózom el, ha megszabják, miről szeretnék, hogy éppen én vegyem kézbe. Eligazítást vár Szabó közlegény.”

Bécs, 1992. október 28. – „*Drága Pali, mióta Isten kifürkészhetetlen akaratából kineveztek Szent Krokodillá, és szüntelenül új és új születésnap-i ünnepségeket rendez valamelyik szerv, részint az örület határán bolyongok, részint nem írok, nem olvasok. Mikor? Müller ügynöke hozzám képest szobor. Ebből következik, hogy nem láttam a Holmit, minek eljuttatását esdeklek, azzal az ígérettel, hogy tudom én, mit ígértem, mikor a Francia Intézet megnyitásán a kútból vizet merítettünk – ne vádoljon, hogy nem népi gyökereinkből veszem a pajkos allúziót –, csak egy kis időt instállanék, míg kialszom magam és valahogy elrendezem magamban ezt a fonák, csupa glóriát hozó esztendő, amelynek sikerült végre megértetnie velem, amit sose vettem komolyan, hogy itt a finálé. Új ünnepségsorozat nem lesz. Konyec filmu.*

Sajnos vagy hál' istennek, tele vagyok témával. Az első használható valami a Maguké. Baráti szeretettel gondol Magára – olykor egy hajdani betegszobára is, ahol mindketten hősiessen hazudtunk.”

A hajdani betegszoba – a MÁV tudószanatóriumában egymás mellett feküdt Szobotka Tibor és az apám.

1994. július 2. – „...Mindketten jót akarunk, akkor úgy járjon el: adja férfinak bírálatra ennek a nagyon tehetséges lánynak a verseit. Maga nem tudja, milyen úgy alkotónak lenni a szakmában, hogy az ember neme miatt kikerülhetetlenül felelőssé válik részint elődei, részint kortársai bűnéért. Zsuzsa vidéki, mint én, minden irrealitása tömény és igazolhatóan reális, csak dicsérni tudnám, épp csak ez hiányoznék lehetlenné tételéhez: ecce, működésbe lépett a női szabadkőművesség, amelyet még az élet vicceként az éltes kritikus ifjú kollegája olvastán aktivizálódo emlékképei is tarkítanak. Nem, Pali, ne ártsunk neki, 1945 óta, mióta az Újhold működni kezdett, tudtuk és felismertük Ágnessel, sose próbáljuk egymást hivatalosan elemezni. Az értékelést mondja ki csak a kollega, aki eleve gyanakodva néz bennünket, mióta szegény jó Boriskánk meghonosította prózáinkban a bugyi szót, ami csak Emicinek járt, vagy ha másnak, hát mindenképpen férfinak. Ez a költő vállalja ön-maga nemét, anyagából nem száműzte mindazt, ami távoltageására az előtte jártak gondosan ügyeltek. Hallgasson rám, elég régen vagyok nőként a szakmában, hogy büntetőjogi felelősségem tudatában figyelmeztessen: hagyja, hogy ezt a lányt férfi dicsérje meg.

A régi ezzel-azzal, de mindenképpen szeretettel

Kisszabó, aki sok minden, de nem buta”

A nagyon tehetséges lány versei – arra kértem, írjon bírálatot Rakovszky Zsuzsa új könyvéről. Ágnes – Nemes Nagy Ágnes.

Boriskánk – valószínűleg Palotai Boris.

Emici – Kolozsvári Grandpierre Emil.

1994. szeptember 3. – „*Drága Pali, ecce. Most már olyan üres vagyok, mint egy kipakolt bőrönd: nincs több Vörösmarty-tanulmányom, a Mátyás más káposzta, arra egyéb-*

ként is várnia kell. Most tápászkodom a Debrecenben beszerzett hűlésből, uगतok, mint Zsolt Béla ebe. Egyáltalán: mi miatt képzeli, hogy mást tudnék Ivánról, mint Lakatos vagy Balázs? Fontos, hogy megírjam Mándyt? Úgyis csak azt tudnám mondani, hogy ő a kálvinista hegedűs a Teleki téren egy bódé tetején, és miután sosem élt, meg sem halt. Kéri? Tudja, sötét lélek, hogy ha valamit nagyon akar, megcsinálom. Én ugyan az Özvegyek karácsonya című novellát akartam adni a lapnak, mihelyt elkészül, de az még hetek múlva esedékes. Rendeljen a kedves vendég!”

Fontos, hogy megírjam Mándyt? – a Mándy-búcsúztató (MI AZ, ÖREG, ELMENTÉL?) a Holmi 1996. áprilisi, Az ÖZVEGYEK EBÉDJE című novella az 1997. májusi számában jelent meg.

1996. július 9. – „...Sok gondom van, örült elemek 97 októberében esedékes rekviememre készülnek, s minden megkezdődött. Ha életem virágában sirba tesznek, a Szervek okozták. [...] Nem könnyű év ez. Volt könnyű év? Már születni is nehéz volt, ki születik hadikórházban. Hát csodálja, ha ilyen lettem?”

Dátum nélkül – „A nyomorult ünnepsorozat ma indul, mint a bakterház. De kibabrálok én mindenkivel: ötven éve léptem porondra a Báránnyal és ötven éve lépett belém Szobotka. Tessenek ezt ünnepelni, nem bátorságomat, hogy átéltem amit s ahogy. Nagy szeretettel köszönti

Háziszabója (foltozó)”

Dátum nélkül, kis, gépelt cédula. Talán a Mándy- vagy a Mészöly Miklós-búcsúztató kísérőlevele – „Csak kipasszírozta belőlem, Nyomorult! Végre beleírtam, Maga búcsúztat, az a bosszúm, amiért folyton megszakította velem a magam eltervezte munkát. Majd meglátja, milyen hálás műfaj az ilyesmi, én meg nézem az égből. De azért minden jót ünnepre, újévre. Be happy! Én nem vagyok, au contraire.”

Végezetül két sor egy régi levélből, a részvétleveléből, 1984 júniusának elejéről – „...Persze nincs halál. Majd ezt is tapasztalni fogja. Azzal a felismeréssel együtt, hogy ennek a tudata sem segít.”

Amikor idemácsolom, arra gondolok: akár én is írhatnám most annak, aki Szabó Magdát gyászolja.

Réz Pál

KOSÁRY DOMOKOS

1913–2007

A nagy történést, tudományszervezőt ismerik, elismerik itthon is, külföldön is. Én egy kevésbé ismert arcát szeretném felidézni. Illett hozzá, minden részletével rávallott öregkora színtere, a könnyű kézzel, célszerűen megformált, tágas, levegős pátyi ház. A nagy nappaliban, a fal mellett a gyerekek, de érezhetően ön maga kedvére is, fadarabkákból, válogatott fakéregből, furnérból, látható műgonddal épített váracská, s hozzá papírból kivágott, várvédő-ostromló katonák. Odébb szép vonalú hajó, az is fából, türelem kellett hozzá, a szem, az ujjak kivételes érzékenysége. Egykori dörgicsei otthona maga csinálta könyvespolcaival, bútordarabjaival a teremtő képzelet és a jól használt mesterség tanúsítója volt. A régi büki nyaralót, apja kívánságára, mérnöki szakszerűséggel, maga tervezte. Honnan ez a gyakorlatias, hatékony, alant járni is tudó, földközeli művészhajlam? Sokfelől nyert, sokfelé ágazó szerencsés örökség együttese? Mindennel élni tudott, amit felmenőitől kapott. Volt elei közt festő, muzsikus, író, s ami tőlük rámaradt, azt szívósan és szenvedélyesen kiaknázza, kiterébélyesítette. Diákkorában, tanulni a szakmát, beállt valamelyik asztalos- vagy kovácsműhelybe. A pátyi ház falain művei: pasztellek, akvarellek, vizes, téres tájképek, köztük anyai nagyanyja munkája. Vette aztán másutt, akár a történettudományban is, a tiszta látás, a biztos-pontos mozdulatok hasznát. Volt egy régi zongorája is, sokszor játszott rajta – ez meg apai örökség. S nem csak játszott, szerzett is zenét, operát a kicsiknek, szöveget is hozzá, mert írni is szeretett, tudott is, nem is akárhogy – ez meg az anyai példa. Ha tudós munkát írt, azt is szépen, de sose szépelegve. De olvassuk csak el a börtönben, a magánzárkában papírra vetett olvasónaplóját! Minden ítéletében, mondatában ott az alig-alig rejtőző író. S bár olvashatnánk a különcellában fejben, s szórakozásul angolul, megfogalmazott visszaemlékezéseit! Rabnak is kivételes volt: szerette a büntetésül rászabott magányt, mert ott csak magára kellett figyelnie, kiépíteni egy belső, anyagtalan, de neki a szorongató kintinél foghatóbb, jelenvalóbb világot. Körülárkolhatta (ő mondta így) belső szuverenitását. Mikor pedig már írhatott, talán nemzetközi közbenjárásra, könyveket, szakirodalmat kaphatott, rendíthetetlenül dolgozott, cédulázott, mintha csak az Eötvös Collegium aszketikus légkörű könyvtárában ülne, írt gonddal, okosan, pontosan, a maga s az utána jövők javára. Volt része, tüneményesen induló pályája megtörése után, ilyen olyan kirekesztésben, kényszermunkahelyben többször is. Derűvel, indulattal fűtött munkakedvét nem tudták elvenni. Szentül hiszem: sokfelől kapott, sokfelé továbbnővesztett képességei, mindenre éber figyelme, a részleteket értelmes összefüggésbe rendező céltudatos mozdulatai ott vannak nagyszabású történeti munkáiban is.

Én most itt félbehagyom. Folytassa az okos, hűséges, közös emlékezet.

Lator László

KOSÁRY DOMOKOS EMLÉKE

Ha rá gondolkodom, elsőre mindig az a kép tolakszik elő, ahogy tavaly október 23-án a tévé képernyőjén láttam. Rekedt, kicsit megbicsakló hangon kezdett beszédéhez a felavatandó 56-os emlékmű előtt. Mondatait olykor elnyomta az ellentünetők kiabálása, füttykoncertje. Kosáry a halálraítéltek utolsó köszöntésére emlékezett, és felidézte, hogy „mind megesküdtünk, hogy ehhez az 56-hoz végig, halálunkig hűek leszünk”. Közben szemből egyre hangosabban zúgott a rigmus: „Árulók! Árulók! Árulók!” Kosáry erre oldalt nézett, egy kicsit felemelte szemöldökét és hangját: „IGENIS, aki úgy gondolja, hogy akik itt állnak, azok nem 56-ot képviselik, azok tévednek, hogy nagyon finom legyenek...” Láttam, hogy nemes arcvonásaira e pillanatban kiült a habozás: folytassa-e beszédét. Döbbs pillantása azt tükrözte: nem akarja elhinni, ami történik, nem képes elfogadni, hogy ez lehetett 56 ötvenedik évfordulójából. Aztán mégis tovább mondta: dacosan, kicsit ingerülten, szomorúan, erőtellenül próbálkozva jól ismert bölcs mosolyával. Elmagyarázta, miért szép a sokak által pocskondiázott modern emlékmű. Utána visszatért a jelenhez: „Nem könnyű időket éltünk, és nem könnyű időket élünk... Bírjuk ki a nehézségeket, ezt tudom üzeni mindenkinek!... Tudjuk azt, hogy jó ügyet szolgáltunk, és a jó ügghöz maradunk hűek mindörökké...” Közben tartott a füttykoncert, berregtek a túrázó motorok. Valaki artikulatlanul közbeordított valamit. Kosáry mintha még folytatni akarta volna, szája szóra nyílt, de csak valamiféle néma motyogás lett belőle, aztán oldalra vetett egy jeges pillantást, fogta a botját, sarkon fordult, és lesántikált az emelvényről. Ekkor döbbs csak rá a csekély létszámú ünneplő közönség, hogy vége a beszédnek – a kínos csend után megszólalt az erőlen taps. Szívszorongató látvány volt – az embernek ökölbe szorult a keze.

Az 56-os Emlékbizottság elnökeként Kosáry az utolsó pillanatig küzdött azért, hogy a politikailag kettészakadt ország legalább egy pillanatra tegye félre ellentéteit, és méltósággal, együtt emlékezzen a forradalomra. Amikor ez nem sikerült, maga próbálta helyettesíteni ezt, 93 évesen, mint a megrendült nemzeti egység még élő, egyszemélyes szimbóluma.

Nehezen lehetett volna nála alkalmasabb megemlékezőt találni a magyar történelem zaklatott XX. századának e dicső és tragikus megmozdulására. Tevékeny szereplője volt 56-nak. Hosszú mellőzöttség után ekkor tért vissza a nyilvánosságba, hozzászólt a Petőfi-kör történészvitáján, felköszöntötte Nagy Imrét 1956 júniusában „azon az emlékezetes születésnapon”, ő volt a történészek forradalmi bizottságának az elnöke, Nagy Imre őt akarta New Yorkba küldeni ENSZ-nagykövetnek, majd november 4. után neki üzent, hogy gyűjtse össze a forradalom tevékenységének és eltiprásának történeti dokumentumait. A forradalom becsületét és hiteles képét őrző dokumentációt Kosáry letétbe helyezte az Egyetemi Könyvtár páncélszekrényében, és felhasználta, amikor 1957-ben elment a francia követségre, hogy beszámolókat adjon a meginduló ENSZ-vizsgálathoz – ez lett az oka annak, hogy letartóztatták, végül négy év börtönre ítélték, melyből két és fél év után amnesztiával szabadult 1960-ban.

Szélesebb értelemben is elmondható, hogy élete elválaszthatatlanul összekötődött a XX. századi magyar történelem fordulópontjaival: Trianonnal, a második világháborúval, illetve az azt elkerülni próbáló, Teleki Pál által szorgalmazott

angol orientációval, a háborút követő, majd az 1989 utáni újrakezdés nagyszabású ambícióival, a már emlegetett 56-tal, illetve a Rákosi- és a Kádár-korszak üldöztetéseivel. Ez az élet ugyanakkor elsősorban egy nagy tudósé, történészé és egy ugyanennyire jelentős tudománypolitikusé volt. Miközben zajlottak körülötte a történeti átalakulások, melyek őt magát is ide-oda sodorták, hol felemelték, hol a margóra lökték, ő kitartóan folytatta mesterségét, végezte munkáját („*az ember nem sértődhet meg a világtörténelemre*” – mondta), és közben hol derűsen, hol indulatosan, hol fölüényes iróniával, hol felpaprikázott kirohanásokkal küzdött azokért az ügyekért, eszmékért, amelyek mellett egy életre elkötelezte magát – egy kiművelt, toleráns, európai Magyarorszáért.

Búcsúzva tőle e három dimenziót kellene tehát felvillantani: magát e kalandos életet, melyről sajnos részletes önéletrajzi visszaemlékezés nem készült (túl sok volt a dolga még a 90-es éveiben is!); történészi munkásságát, mely a XX. századi magyar történetírás legnagyobbjai közé emeli; s végül azokat az ügyeket, amelyekért tudománypolitikusként küzdött. Három történet, mely persze egybefonódik.

Kosáry életpályájánál támaszkodjunk saját szavaira: „*Értelmiségi család az enyém – meséli –, hosszú nemzedékekre visszamenőleg. Feltűnően sok bányamérnök felmenővel, de vannak orvosok, gyógyszerészek, evangélikus lelkészek, nem egy pedagógus, tanár; és zeneművész, író is, hogy a szüleimnél maradjak. Selmechányán születtem, ahol nagyapám volt a Bányászati Akadémia utolsó rektora; apám is ott volt tanár 1919-ig, amikor az akadémia átkerült Sopronba, mi pedig egy szál kiskofferral átgyalogoltunk az Ipoly rozoga hídján, mert a vonatok nem közlekedtek.*” Kosáry Domokos gyakran felidézi édesanyja, Kosáryné Réz Lola írói pályafutását („*nagyszerű asszony volt, érzékeny, finom, művelt lélek*”), neki köszönhette, hogy olyan emberekkel találkozott otthon, mint Osvát Ernő, Füst Milán vagy Móricz Zsigmond. Tanulmányaiában a legmeghatározóbb szerepet az Eötvös Collegium játszotta („*ahol a maximum volt a minimum...*”), itt a fiatalon elhunyt Gombocz Zoltán tanította franciára („*a legkitűnőbb ember, akivel életemben találkoztam...*”), az egyetemen pedig Szekfű Gyula tanítványa lett („*briliáns forráselemző és könyörtelen realitásérzékkel, iróniával megáldott ember; akitől nagyon sokat lehetett tanulni...*”). Huszonhárom éves volt, amikor megjelent első könyve a Görgey-kérdés történetéről (a magyar történelem emblematikus vitatémája: „*hazaáruló vagy nem hazaáruló?*”), s e kérdéshez visszatér majd a 90-es években, újra kiadva, kiegészítve ifjúkori munkáját, melynek alaptéziseit továbbra is fenntartotta.

Következik a tevékeny szakmai pályafutás – az egyetemet elvégezve Kosáry néhány év alatt a magyar történész-társadalom nemzetközileg ismert szervezőegységévé lesz. A magyar történészek hagyományosan német orientációja helyett Szekfű Gyula tanácsára Párizsba megy Klebelsberg-ösztöndíjjal, és ott megismeri a XX. századi történetírás egyik legjelentősebb megújítója, Marc Bloch és az *Annales*-kör munkásságát. Ezután Domanovszky Sándor támogatásával Angliába utazik, és ott a jeles diplomáciatörténész, R. W. Seton-Watson tanítványa lesz. Szekfű biztatására ír egy egykötetes összefoglalást Magyarország történetéről, mely 1941-ben, Amerikában jelenik meg, ahova Teleki Pál küldi, aki miniszterelnöksége mellett az Eötvös Collegium kurátora is volt. A szakmai mellett a fiatal ösztöndíjasként politikai feladatai is voltak: kifürkészni a német külpolitikai orientáció esetleges megváltoztatásának esélyeit. Kinn volt, amikor Magyarország mégis belépett a második világháborúba, és Teleki öngyilkos lett.

Hazatérve Kosáry a Teleki Pál Intézet tagintézeteként megalakuló Magyar Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese lett; kollégistársaival, Benda

Kálmánnal és Barta Istvánnal 1943-ban francia nyelvű, az *Annales* inspirációját hordozó folyóiratot alapított *Revue d'Histoire Comparée* elnevezéssel; Kossuthról kezdett többkötetes monográfiát írni. A tevékenyen induló szakmai pályafutás 1945 után kiteljesedni látszott (oktatói állás az Eötvös Collegiumban és az egyetemen, igazgatói állás a Történettudományi Intézetben), 1949-ben azonban mindhárom helyről eltávolították, s csak a gödöllői Agrártudományi Egyetem könyvtárában talált állást. Ebben szerepe volt annak, hogy nem volt hajlandó terhelő vallomást tenni a népbíróságon az 1946-ban bevádolt és kultuszminiszteri működése miatt elítélt Hóman Bálint ellen, de a diadalmas marxista történetírás vezéralakjai, Andics Erzsébet és Mód Aladár személyes támadásai játszották a döntő szerepet. Mellőzöttségében azonban Kosáry nem veszíti el alkotókedvét, ekkor készíti a magyar történetírás mindmáig nélkülözhetetlen háromkötetes alap-kézikönyvét BEVEZETÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA címmel, és megszervezi egy újabb folyóiratot is, az *Agrártörténeti Szemlét*.

Ezután következik 56 és a börtön, ahol ismét folytatja történészi munkáját. Előbb a forradalom már említett történeti dokumentációjával, majd a börtönben könyvet írva a Mohács előtti magyar külpolitikáról, és egy másikat – stílusosan – Széchenyi Döblingben, a tébolyda fogságában töltött éveiről. Ez utóbbi 1981-ben lát napvilágot a következő bevezetővel: „E tanulmányt két évtizeddel ezelőtt írtam. A szerző persze jól emlékszik arra, hogy annak idején mennyit kételkedett, vajon a magányos szobában, ahol a lapokat írta, jobb és bal felől egyre fogyó és újránövekvő könyvhalom között, tud-e kielégítő formát adni bárminek, és vajon a világtól elzárt atmoszféra valóban segíthet-e valami hasonlót a múltban is megérteni.” A magánzárkát „magányos szobaként” emlegető Kosáry finom humorral tér napirendre az ellene irányuló megtorlás fölött, sőt, később is elmondja, hogy „a rosszat nehéz elkerülni, de igyekeznünk kell azt is jóra használni”, „élvezettel körülbelül 2000 kötetet olvastam át és dolgoztam fel akkoriban”. Későbbiekben cellatársa is lett: előbb Eörsi István, majd Déry Tibor – ez sem volt érdektelen társaság.

A börtönből kiszabadulva még jó néhány év eltelt, amíg vissza tudott kapcsolódni a történészszakmába, 1968-ban került vissza a Történettudományi Intézetbe. Én ebben az időszakban ismertem meg, diákként, keveset tudva 56-os és régebbi pályafutásáról, ugyanakkor elismeréssel figyelve, hogy szorgalmazta a korszerű nyugati történetírói irányzatok módszereinek átvételét. Kosáry Domokos – és pályatársai: H. Balázs Éva, Makkai László, Benda Kálmán – vezették be a magyar történészszakmába és a szélesebb közgondolkodásba a francia *Annales*-iskola kortárs nagyjait: nekik köszönhetjük, hogy a hetvenes években Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Georges Duby úgyszólván egymásnak adták a kilincset Budapesten, a Történettudományi Intézetben (és Dörgicsén, Kosáry vidéki rezidenciáján). Ehhez a korszakhoz és a történetírást megújítani kívánó törekvésekhez tartozik Kosáry több figyelemre méltó tanulmánya, például a strukturalizmus (mindenekelőtt Claude Lévi-Strauss) modellalkotó módszereinek kritikai boncolgatása, az általa szerkesztett és fordított Marc Bloch-kötethez írt bevezető tanulmány és legnagyobb ambíciójú, hatalmas ismeretanyagot egyberendező monográfiája, az 1980-ban megjelent MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON.

Es jön a megkésett szakmai elismerés: az MTA levelező, majd rendes tagjává választják, és 1985-ben ő lesz a Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága elnöke. (Ekkor öt évre közeli munkakapcsolatba kerültem vele, mint e bizottság titkára.) A Nemzeti Bizottság egyik központi törekvése ebben az időben a magyar törté-

nésztársadalom egyre szélesedő nemzetközi kapcsolatainak fejlesztése, a korábban csak szocialista országok között működő „történész vegyes bizottságok” újjászervezése, az 1990-es madridi történészkonferencia magyar résztvevőinek a toborzása volt. Kosáry azzal a tudattal csinálta ezt, fiatalos energiával, hogy ez a tevékenység lesz nyugalomba vonulása előtt az utolsó ilyen „szolgálat”.

Mint tudjuk, a rendszerváltás érdekes fordulatot hozott, 77 évesen őt kérték fel a Magyar Tudományos Akadémia elnökségére, és ő elfogadta e kihívást. Ebben a második ciklusra is meghosszabbított pozícióban kellett megbirkóznia élete legnagyobb tudományos szervezői és -politikai feladataival. Át kellett vezetni az Akadémiát egy új demokratikus rendszerbe, megalkotni, elfogadtatni az annak státusát, működési módját biztosító akadémiai törvényt, létre kellett hozni egy külön tagozatot a művészetek képviselőinek, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát. Ugyanezzel párhuzamosan meg kellett akadályozni, hogy az átmenet jelszavával, a jogos sérelmeket megtorlandó, olyan tisztogatás, „boszorkányüldözés”, leépítés induljon az Akadémián, mely elfecsérelné az itt felhalmozott szellemi tőkét, és maradandó károkat okozna a magyar szellemi életnek. Kosáry olyan szenvedéllyel vetette magát ebbe a küzdelembe, olyan kristálytisztá ítélőképességgel, méltósággal, diplomáciai érzékkel, kitarással, nemes indulattal és a végig gondolt, kifejtett érvek szellemi fölényével lépett fel, hogy ez kiváltotta mind a tudományos élet, mind a politika szereplőinek őszinte csodálatát.

Akkori publicisztikai írásait, belső előterjesztéseit, miniszterekhez, politikusokhoz írt leveleit csokorba gyűjtő kötete – HAT ÉV A TUDOMÁNPOLITIKA SZOLGÁLATÁBAN – izgalmas, élvezetes, lenyűgöző olvasmány. *„Nem lehet a régi sebeket úgy begyógyítani, hogy új sebeket ejtünk...”* *„Nem azt mondom, hogy nem kell a bűnökről beszélni, nem az elkenést szorgalmazom, és nem az elmúlt rendszert, annak figuráit kívánom védeni, mert róluk nálam senkinek nincs rosszabb véleménye, ezt állíthatom. Én önmagunkat próbálok védeni, hogy ne cselekedjünk olyat, ami a saját eszményeinkkel ellenkezik. Nem szeretem a diktatúrát. De nem szeretem azt sem, ha az indulatok uralkodnak el egy társadalomban. Azt remélem, hogy a kettő között felnőtt, tapasztalt népként tudunk megfelelő alkotmányos játékszabályokat kialakítani, azokat meg is fogjuk tartani...”* – írta 1991-ben. *„Mi az ostobasággal hadakoztunk, hadakozunk, és ennek száma légió, hogy a Bibliát idézzem. Az ostobaság a legnagyobb veszedelem ebben az országban. Nagyobb veszedelem, mint a gazdasági nyomorúság, mert ésszel abból ki lehet jönni, de ostobasággal soha! Ezért védjük az Akadémiát is, ezért érezzük felelősnek magunkat azért, hogy ennek az országnak, Európa veszélyes és a jövőben is veszélyes zónájában, stabilitása, nyugalma, munkakedve, tehetsége kibontására alkalma legyen”* – így válaszolt 1993-ban az öt nyolcvanadik születésnapján köszöntőknek.

Kosáry akadémiaszervező munkájának nemzetközi elismeréseként az MTA-t 1990-ben felvették az Európai Akadémiák Szövetsége tagjai közé, majd később megválasztották őt magát e szervezet elnökének. A nemzetközi kapcsolatrendszer egy másik formáját kínálta fel az 1991-ben alapított Collegium Budapest is, egy princetoni stílusú Institute for Advanced Study, melynek az első öt évet fedező működési költségeit öt nyugat-európai állam és számos nyugati alapítvány ajánlotta fel, a magyar féltől kezdetben csupán a székház biztosítását kérték. E kérdést hosszadalmas és majdnem zsákutcába jutó tárgyalások nyomán a volt budai városháza MTA által birtokolt használati jogának felajánlásával Kosáry oldotta meg, és azután jelentős szerepet vállalt e nemzetközi tudósalkotóház magyarországi és európai elfogadtatásában. Európa központi helyre került Kosáry tovább

folytatott kutatásaiban is. Számos alkalmi előadás mellett, melyben a „nemzeti bezárkózás” új jelenségeivel polemizálva hangsúlyozta a magyar és az európai történelem szétválaszthatatlan egybekapcsolódását, a 90-es évek végén, a Görgey-kérdés új feldolgozása mellett, 1848/49 európai fogadtatásáról írt könyvet.

Tudománypolitikusként, Akadémia-elnökként is mindig ízig-vérig történész maradt. Azon kevesek közé tartozott, akik képesek voltak a magyar és az európai történelem egészének értelmezésére, a „hosszú időtartam” egységes szempontok szerinti értékelésére. Értő megfigyelései visszanyúltak a honfoglalás, Szent István államszervezése, IV. Béla európai gondolkodása vidékeire; egyformán lázba hozta a felvilágosodás „óriási emberi kalandja” és a reformkor mint „az új Magyarországot megalapozó hatalmas történelmi tett”, egy életen át foglalkoztatja Kossuth, Széchenyi és Görgey alakja. A jelen kérdéseihöz, vitáihoz is történészként szólott hozzá. Amikor például egyesek azt mondták 1990 táján, hogy „a liberalizmus Magyarországon gyökértelen”, ingerülten csattan fel: „Hát ha Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Széchenyi István és Eötvös József gyökértelenek, akkor nem tudom, hogy ki honos e hazában.” A legjobban az bosszantotta, amikor a friss demokrácia közéleti vitáiban a történelmet – mint a régi „átkos” időkben – újra példatárként kezdték használni, vagy a jelen politikai küzdelmeit a közelmúlt történelmi díszletei között, hamisromantikus kultuszok élesztgetésével próbálják megvívni. A TÖRTÉNELEM VESZEDELMEI című tanulmánykötetét 1987-ben azzal a mondattal kezdte, hogy „A történelem olyan, amilyen. A múlt nem módosítható utólag vágyálmok, ábrándok vagy éppen önkényes taktikai fogások szerint.”

Kosáry Domokos energiái újra meg újra csodálatra készítettek. Amikor két ciklus után 1996-ban visszavonult az Akadémia éléről, miközben Pátyon új vidéki otthont teremtett magának, elvállalta egy újabb évtizedre a Magyar Történelmi Társulat elnökségét, és visszatért korábbi nagy vállalkozása, a BEVEZETÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA folytatásához, egy fiatal történészekből álló munkacsoport vezetőjeként sorra hozta ki a korszerű adatokkal kiegészített új (harmadik) kiadás köteteit. Ugyanakkor továbbra is intenzíven részt vett a tudományos és tudománypolitikai közéletben. A kilencvenes évek vége felé, a millenniumi készülődések idején egyre többször fogta el a méreg. Emlékezetes volt például, amikor 1999-ben, a Közép-Európai Egyetem (CEU) Nyílt Társadalom Archívumában (OSA) rendezett A SZABADSÁG TÍZ ÉVE című kiállításon mondott megnyitóbeszédében indulatos szavakkal ostromozta a történelem ideológiai kiforgatásának legfrissebb hazai megnyilvánulásait.

2003-ban 90. születésnapjának a megünneplése újabb alkalmat adott arra, hogy Kosáry Domokos rendkívüli életpályája, személyisége előtt tisztelegjen a magyar közélet – ő bölcs és magabiztos beszélgetésekben használta fel ezt az alkalmat a számára fontos elvek hirdetésére: „Európai, civilizált, morális magatartást tartok helyesnek. Csak így lehet legyőzni a saját hibánkat, bizonytalanságunkat. Kérülnünk kell mindazt, ami feleslegesen provokál, ami sebeket tép fel. Deák Ferenc európai nyugalma lenne az egyik követendő példa.”

E ponton visszaérkezünk a tavalyi zaklatott évfordulóhoz, Kosáry utolsó, emlékezetes közszerepléséhez. „A történelem olyan, amilyen”, ismételnénk korábban hangoztatott élethölcösségét. Az mindenesetre elmondható, hogy Deák Ferenc és Kosáry Domokos „európai nyugalma” nagy szükség lenne a jövő Magyarországnak.

Klaniczay Gábor

A KOSÁRY HAGYTA ÚR

Igenis, úr: Kosáry Domokos halálával ugyanis mintha végleg kifogyna ebből az országból az a személyiség, aki nemcsak szűkebb (családi, mesterségbeli vagy politikai) körében elismert valaki, hanem akinek tehetsége, szellemi és közéleti tevékenysége, erkölcsi tartása és egész életútja, címek és hatalmi pozíciók nélkül is, országos rangot és társadalmi tekintélyt kölcsönöz. (Azt már nem merném mondani, hogy vitathatatlant, hiszen láttuk, mi történt vele azon a szerencsétlen október végi estén, alig több mint egy évvel a halála előtt...) A Kosáryéhoz hasonló *nagyság* van fogytán – innen az úr.

Kilencvennégy évet élt, s az utóbbi tíz-tizenkét évben annyi ünneplésben volt része, hogy már-már megfeledezünk róla, milyen mostohán bánt vele a sors felnőttéletének több mint a felében. Szakmai pályafutása tündöklően indult, de az 1947. évi politikai fordulatot követően ezt az indulást jó negyven éven át olyan megalázó visszazorítások – úgy is mondhatnánk: víz alá nyomások – követték, amelyek egy nála kevésbé szívós szellemi embert, még ha tehetségét, eszét, tudását megőrzi is, aligha hagytak volna épen. Nem életrajzot írok, elég tehát, ha pusztán megemlítem, hogy 1949-ben Kosáryt minden addigi pozíciójától megfosztották: tanszékvezető egyetemi tanárból és intézetigazgatóból a gödöllői agráregyetem *könyvtárának* lett beosztott munkatársa (ami legfeljebb annyi előnnyel járt számára, hogy közvetlen kapcsolatba került a nevezett egyetemen tanárkodó Nagy Imrével). Csak két évtizeddel később, ötvenöt évesen fogadták vissza abba a tudományos intézetbe, amelyet a háború utáni években, harmincvalahány éves létére igazgatóként vezetett. A közbeeső időben, 1956-os tevékenysége jutalmaként azonban alkalma volt a korai Kádár-korszak börtönéletét is megtapasztalnia. Említsük meg továbbá, az intézményépítés és a hivatalos tudomány nagyobb dicsőségére, hogy a magyar történetírásnak ez a korán nagyot alkotó oszlopa majdnem hetvenéves, amikor végre az MTA (levelező) tagjává választják, s csak hetvenkét évesen (fél századdal nagy feltűnést keltő Görgey-könyvének megjelenése után!) léphet be az Akadémia „rendes tagjainak” sorába.

„Az utolsó volt, aki az egész magyar történelemről áttekintéssel rendelkezett” – írta róla nemrégiben, a gyász első napjaiban írott szép megemlékezésében Romsics Ignác, aki az utóbbi évtizedben egyik igazi bizalmasa s talán legközelebbi munkatársa volt. Minden bizonnyal így van, s már önmagában ez is nagyon nagy úr. Ehhez képest azonban meggondolkoztató, hogy a magyar történetírásnak ez a kivételes alakja mindössze két vagy három, egész korszakot vagy annál többet átfogó művet hagyott maga után. Ezek közé tartozik az angol nyelvű közönség számára írt és 1941-ben Amerikában kiadott HISTORY OF HUNGARY, valamint természetesen az (1980-ban megjelent) MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. S talán ide sorolható még a legtöbbet forgatott Kosáry-mű is, az 1951-től kezdve publikált BEVEZETÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA, amely már a szakmai száműzetés terméke volt. Ha a fejében bizonyára összeállt, de a mostoha körülmények között megírásra nem került szintézisekre gondolunk, az a be-

nyomásunk támad, hogy valamiképpen ő is a kor áldozatai közé sorolható. Sietve hozzáteszem, hogy ezt a minősítést ő maga, már csak az önsajnálattól való viszolygása miatt, de más okokból sem fogadta volna el.

Persze, ha Kosáry életútját közelebbről nézzük, az is igaz, hogy így vagy úgy, de szinte minden nehéz helyzetben sikerült kijátszania üldözőit. Hiszen még 1957 és 1960 közötti börtönéveiben sem az történt vele, ami rabtartóinak célja volt, vagyis hogy letörve és kiégve megszűnjön saját útját követő szellemi alkotó lenni. Aki kezébe veszi börtönben írt „olvasónaplóját”, amely egyébként negyven évig várt a kiadásra (l. A CHILLONI FOGOLY, Bp., 1997), a legváltozatosabb irányokba elkalandozó, szinte segédeszközök nélkül készült kisesszéknek ebből a ragyogó gyűjteményéből azonnal megérti, hogy aki e gondolatokat ott és akkor leírta, azt bezárni lehetett, de „ártalmatlanná tenni” nem. Hasonló attitűdre talán csak a (boldog) XIX. század államfogyjai körében találunk példát. A XX. század közepi magyar börtönviszonyok között már alig.

Illetve egyet mégis: a pszichológus Mérei Ferencet, aki ugyanebben az időben más, rendelkezésre álló kísérleti anyag híján saját álmait jegyezte fel és tette egy elméleti munka kiindulópontjává. Ez a párhuzam azért is hasznos, mert elmélázhatunk vele azon, hogy mi minden lehetett volna ebből a szegény, megtiport és tévelygő országból, ha az az ígéretes nemzedék, amelynek az 1913-ban született Kosáry Domokos és az 1909-ben született Mérei Ferenc is tagja volt, az őt megillető helyre kerül. Ehhez a nemzedékhez olyan tehetségek tartoztak (csak kapásból említve egyet-kettőt közülük), mint Bibó István és Szabó Zoltán, a szűkebb értelemben vett politikai mezőnyben Kovács Imre és Csicsery-Rónay István vagy a Saláta Kálmán körüli ifjú kispapok csoportja (Mistéth Endre, Hám Tibor), tőlük egy csöppet „jobbra” Barankovics István és a modern katolicizmus útján járó társai, megint egy másik oldalon a Kéthly Anna, Fejtő Ferenc vagy Bán Antal nevével fémjelezhető szociáldemokraták – s a sort még folytathatnám. Nos, milyen mintademokrácia lehetett volna ebből az országból, ha mindezek a tehetségek akkor rúgnak labdába, amikor a legnagyobb szükség volt rájuk, vagyis az ország 1944. évi katasztrófája után, s úgy működhetek volna, ahogy ezt a köz dolgairól alkotott saját percepciójuk diktálta! Mennyivel meggyőzőbben hirdethették volna Magyarország megújulását, mint azok, akikről lerítt, hogy egy újabb, másik hódoltság útját egyengetik!

(Az elüldözöttek vagy másképp kítaszítottak fentebbi sora kiegészíthető volna még – s nem is melleleg – olyanokkal, akik egy adott időben beálltak a magyar kommunista párt mellé, s akiket később így vagy úgy megevett a moszkovita Moloch. Itt nem az én sokkal fiatalabb és ezért, sajnos, könnyebben elbolondítható nemzedékemre gondolok, hanem a hazai kommunista mozgalom harminc-, negyven- és ötvenéveseire. Nagy Imre kivégzett társai mellett idesorolnám például a NÉKOSZ-alapító Kardos Lászlót vagy a Nagy Imre-pert túlélő Vásárhelyi Miklóst. 1953 után Kosáry közülük többekkel is baráti viszonyba került. Lásd erről még alább.)

Kosáry Domokos életútja, már a múlt század 30-as éveitől kezdve (amikor is a miniszterelnök Telekinek, saját hivatali főnökének sem átallta a szemébe mondani, hogy a németek oldalán csak újabb bajba sodródhat az ország), a forradalom s annak oly százalmasan megült jubileumán át (ahol is az őt ért őrjítő mél-

tatlanságot a legteljesebb méltósággal viselte), mindvégig, töretlenül és folyamatosan azt példázza, hogy a két háború közötti Magyarországnak, azon belül is az ún. keresztény-nemzeti középosztálynak volt egy olyan szellemi elitje, amely felmérte az ország állapotát és a rá leselkedő veszélyt, s amennyire erejéből telt, megpróbált ezzel szembeszállni. „*Annak idején – mondotta életére visszatekintve egy interjában – mi, akkori fiatalok éppen azon dolgoztunk, hogy demokratikus, civilizált, európai országot csináljunk abból az elmaradott, ócska, rozszant bárkából [ami is az akkori Magyarország volt, és] amelyről tudtuk, hogy az első nagy teherpróbát sem bírja már ki, mert összeroppan.*” (BESZÉLGETÉS RÁDAI ESZTERREL. *Mozgó Világ*, 2000. 10.) „*Az én nemzedékem – fogalmazta meg ugyanezt egy másik interjában (Magyar Hírlap, 1993. július 31.) – maga is részt kívánt venni a demokratikus átalakulás előkészítésében.*”

Mint Európa és a nyugati világ történetében járatos, sok nyelven olvasó és külföldi kollégáival állandó kapcsolatot tartó történész Kosáry pontosan tudta, hogy a modern világ normalitása: a rendi és osztálykülönbségeket felszámoló, jogki-terjesztő, szabadságelvű demokrácia. Szellemi alkotóként ennek megértését, közéleti emberként pedig e normalitás viszonyainak itteni létrehozatalát tekintette feladatának. „*Bibóval – mondotta egy másik interjában (Mozgó Világ, 2000. 10.) – sok vitánk volt, de nem a lényeges kérdésekben, tehát nem abban, hogy Magyarországból demokratikus országot kellene csinálni.*” 1945 után Kosáry – talán azért is, mert Szekfű Gyula környezetébe tartozott, de saját éleslátásánál fogva is – nem osztotta azt a sokak által táplált vagy egyenesen magukra erőltetett illúziót, hogy valamiféle népközi demokrácia Moszkva fennhatósága alatt is létrejöhet. De ahogy ennek lehetősége (a Sztálin halála utáni években) megint felbukkant, Kosáry azok közé tartozott, akik készek voltak ennek kiaknázásáért saját kockázatukra is cselekedni. „*Nagy Imrét már régtől ismertem – emlékezett vissza egy beszélgetésben (Mozgó Világ, 1992. 1.) –, ott voltam azon az emlékezetes születésnapon 1956 júniusában, és fel is köszöntöttem mint jövődi miniszterelnököt. Nem voltam soha párttag, sem reformkommunista, sem másmilyen, csak azt éreztem, hogy az ő számára fontosabb a nemzeti progresszió, mint egy idegen hatalom érdeke.*” Ebben a szellemben tett eleget 1956 novemberében, már a forradalom leverése után, a Nagy Imrétől egy baráti közvetítő (Gimes Miklós) révén hozzá érkező ama kérésnek, hogy gyűjtse össze, amíg nem késő, a forradalom dokumentumait. A gyűjtés eredményét a budapesti Egyetemi Könyvtár páncélszekrényében helyezte el. Részint ennek következtében került börtönbe (részint persze azért is, mert a felkelés napjaiban a történészek forradalmi bizottságának volt az elnöke), az ominózus anyagra ugyanis kisvártatva a belügyi hatóságok tették rá a kezüket. „*Azóta sem került elő.*” (ibid.)

Jóllehet egy rövid ideig tanítványa voltam a budapesti egyetemen, nem érzem magam hivatottnak Kosáry Domokos történetírói munkásságának bemutatására, hiszen további életem során én aztán egészen más szakmákban tevékenykedtem. De mint hűséges olvasója úgy gondolom, hogy munkáinak talán legfőbb jellegzetessége egyfajta szinoptikus realizmus (ha szabad ilyen szókapcsolattal élnem), ahol is a jelző az alkalmazott vizsgálati szempontok sokoldalúságát akarja aláhúzni, miközben a realizmus nem csupán a tények pontos és tárgyilagos kezelésére utal, hanem a szerzőnek arra a meggyőződésére, hogy *van egy releváns tényállás*, amely – elfogulatlanul tárgyilagos hozzáállás mellett – a vonatkozó tények és körülmények lelkiismeretes feltárásával rekonstruálható. Kosáry tehát nem osztotta azt a „posztmodern” (nem tudom, hogy ez a szó mit jelent)

szkepticizmust, amely szerint nincsen objektív tényállás, s minden történetírás valamilyen értelemben önkényes, de legalábbis egyoldalú konstrukció, amely ráadásul többnyire tendenciózus is. Azt persze Kosáry sem vitatta, hogy minden történészi munkának van szempontja és célja, azt azonban hevesen tagadta, hogy a tárgy pusztán intellektuális konstrukció volna, amely mögött nincsen objektív realitás. Aki hallotta Kosárynak a Sas-hegyre vonatkozó fejtegetéseit, tudja, mire célzok.

Köztudomású, s ezért csak röviden említem, hogy munkásságának egyik fő kritikai célpontja az önáltató nemzeti romantika volt, amelyre már csak azért is nagyon haragudott, mert abból csak rossz, hamis és félrevezető történetírás teremhet. A Görgey állítólagos árulásának témája is ezért foglalkoztatta, s ugyanezért, de már egy egészen más történelmi-politikai kontextusban tért vissza hozzá a kilencvenes években. Élete vége felé meglepve s nem minden aggodalom nélkül figyelte azoknak a primitíven összefércelt nemzeti mítoszoknak az újrafelbuklását és térhódítását, amelyek ellen mindig is küzdött. E sokszor megcáfolt és gyakran minden alap nélküli mítoszok hirdetőit „szellemi alvilágnak” nevezte, amiben az a meggyőződése is kifejeződött, hogy komoly ember nem alacsonyodhat le a velük való hiábavaló (mert minden szakmai alapot nélkülöző) vitára, s még kevésbé dőlhet be nekik. Itt említeném meg, hogy Kosáryt szinte semmi sem irritálta annyira, mint a butaság, ez ellen tudott a legindulatotlanabban kikelni. De ironikus-lesújtóan vélekedett az elvek feladásáról is, s általában minden erkölcsi turpisságról. Ilyen jellegű megnyilvánulásokra annál is gyakrabban került sor nála, merthogy (amint ez köztudomású) kolerikus természetű volt. A nagy ügyekben azonban ítéletalkotását nem homályosította el az indulat.

A hosszan tartó szovjet uralom következményei Kosáry életére és tevékenységére nemcsak 1989-ig, hanem az ezt követő két évtizedben is kihatottak. Mint-hogy az 1956-os Intézet kuratóriuma révén – amelynek Kosáry az intézet alapítása óta tagja volt – több mint másfél évtizeden át rendszeres kapcsolatban voltam vele, úgy gondolom, hogy valamennyire ismerem erre vonatkozó nézeteit. Kosáry egyre nagyobb aggodalommal észlelte, hogy a kommunista szocializmusban leélt negyven év – másképp, mint Trianon, de érzelmileg nem egészen függetlenül attól – szintén akadálya lett annak, hogy a magyar társadalom problémamentesen belenőjön abba a modern demokráciába, amely a náciizmus veresége nyomán a XX. század közepére Nyugaton kialakult. A szovjet megszállás – minden korábbi sérelemre ráépülve – a történelmi folyamatok reális érzékeléséhez szükséges arányérzéklet zavarta össze. Egy olyan beállítottságot tett uralkodóvá a magyar nemzeti gondolkodásban, amelyet Kosáry legalább annyira nevetésesnek tartott, mint veszélyesnek: a sértődöttséget. „*A világtörténelemre nem lehet megsértődni*”, hangoztatta Kosáry, nem is egyszer. „*Aki ezt teszi, öngólt lő. Mindent helyre kell hozni, amit csak lehet, orvosolni minden sérelmet, amennyire módunkban áll. De a jövő munkáját [...] sértődöttség és bosszúvágy nélkül végezhetjük csak el.*” (*Népszabadság*, 1990. augusztus 18.)

A bosszúvágyat Kosáry bizonyára azért is helytelenítette, mert ez az érzés tőle emberileg teljesen idegen volt. Egész pályafutása erről tanúskodik, de ezt illesztésként az a szellemiség is, amelyet az MTA elnökévé megválasztva annak vezetésében érvényesített. Azt a gondolatot, hogy 1990-ben – fordított előjellel – ugyanolyan „tisztogatást” kell véghezvinni, mint 1949-ben, képtelenségnek tar-

totta. „*A sztálinizmus ellen – szögezte le elnöksége első napjaiban – nem hadakozhatunk sztálinista módszerekkel.*” (L. *Élet és Tudomány*, 1990. június 19.) Elnökké választása után tartott rövid beszéde végén tréfásan felidézett egy jelenetet, amely közte és egyik fegyőre között zajlott le jó három évtizeddel korábban, s amelyből azt a benyomást szűrte le annak idején, hogy a fegyőrök világképében természetesen minden ember mellé egy (esetleg több) ór van rendelve. „*Hát ez az a világkép – fűzte hozzá Kosáry –, amelyet le kell váltanunk, az örökkel együtt, akiknek emberré válását kell lehetőleg elősegítenünk.*” (In: K. D.: *HAT ÉV A TUDOMÁNYPOLITIKA SZOLGÁLATÁBAN*. MTA, Bp., 1996. 12.) Nehéz volna Kosáry humanizmusát ennél tömörebben összefoglalni.

Nem tudom, sikerült-e ebben a rövid méltatásban legalább annyit megmutatni, hogy Kosáry mint egyéniség egyedülálló volt, s hogy mint a nemzeti haladás apostola, egyszersmind széles körben elfogadott szellemi-erkölcsi mércéje nem csupán tudósként írta be nevét az elmúlt évtizedek történetébe. Személyében egy kihalóban lévő nagy nemzedék utolsó országosan ismert képviselője távozott el közülünk. Milyen lesz ez az ország nélküle?

Kende Péter

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Tiara Rt.,
valamint a Szerencsejáték Zrt. támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TIARA